

СТАТТІ

До 10-річчя проголошення незалежності України

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Утвердження незалежної України: перше десятиліття

Десять років тому в центрі Європи з'явилася нова велика держава — Україна. Немало зарубіжних та вітчизняних політиків не можуть звикнути до цього фундаментального геополітичного факту. Вони задають собі і всьому світу риторичне запитання: а чи може Україна утвердитися як незалежна держава?

У засобах масової інформації звучить то нав'язлива, то замаскована багатоголосна нота. Мовляв, самостійність потрібна обмеженій частині українського населення, в основному галичанам. Незалежницька позиція України підтримується нібито тільки президентом та його оточенням, тому що президентський статус за означенням вищий, ніж статус периферійного губернатора.

Сотні публіцистів, досить впливові політичні сили і навіть члени українського парламенту* переконують нас у тому, що повсякденне життя стане легшим, якщо зникнуть міждержавні кордони. Мовляв, тільки відродження наддержави у формі братнього союзу трьох східнослов'янських республік розв'яже проблему енергоносіїв та інші гострі кути українського соціально-економічного життя.

Упродовж сотні років в російській мові побутує українське слово “самостийність”. Його не раз вживали політичні діячі, від А. Денікіна до В. Леніна, з однією метою: щоб позначити щось анархічне. Останнім часом в російських засобах масової інформації все частіше вживається без перекладу й інше українське слово такого ж змісту — “незалежність”. Як правило, воно використовується в іронічному контексті: які ви, до біса, незалежні...

Тут треба розібратися, що є первинним. Чи це настроєність громадян України на об'єднання з Росією підбадьорює тих, хто не жалкує коштів на ідеологічне обґрунтування Слов'янського (точніше, Східнослов'янського) союзу? Чи, навпаки, розумне витрачання велетенських коштів формує в Україні сприятливу для утворення Слов'янського союзу громадську думку? Просте посилення на однозначно висловлену 1 грудня 1991 р. волю українського народу звучить непереконливо. По-перше, навесні 1991 р. відбувся й інший референдум з протилежними результатами. По-друге, за десять років незалежності не принесли очікуваних плодів у вигляді істотного підвищення життєвого рівня.

Існує щонайменше три причини, завдяки яким настрої на користь утворення Слов'янського союзу залишаються живучими.

По-перше, це — психологічна близькість основної частини українців (за винятком населення західноукраїнських земель) до російського наро-

ду. У такої близькості є й історичні корені. Однак саме різниця між українцями західних і південно-східних районів переконливо засвідчує наявність чинника, який штучно поглиблював об'єктивно існуючу близькість впродовж останніх сотень років — русифікаторських зусиль імперського центру.

По-друге, це — переплетення різних за характером причин істотного погіршення рівня життя населення за останні десять років. Труднощі державотворення тут відіграють свою роль. Однак набагато вагоміша інша причина — розклад того соціального середовища, в якому кожна людина перебувала під всеохоплюючим державним контролем, але забезпечувалася певним мінімумом засобів існування. Сучасна держава не має патерналістського характеру, а якщо все-таки змушена успадкувати від попередньої її функції, то прагне звільнитися від них якнайшвидше.

Це подобається не усім. Звичка розраховувати в усіх випадках на державу надто міцна, адже вона формувалася десятиліттями. За даними соціологічного опитування Центру “Соціальний моніторинг”, проведеного у жовтні 1996 р., дві третини респондентів відповіли, що держава повинна нести більшу відповідальність по забезпеченню громадян, ніж вони самі. Лише 14 відсотків опитаних заявили, що люди повинні самі нести більшу відповідальність за те, щоб себе забезпечити¹.

По-третє, це — вміле маніпулювання настроями населення. Не так важко перевести увагу незадоволених рівнем життя з об'єктивних труднощів перехідного періоду на труднощі державотворчого процесу. Для цього треба лише штучно ототожнити їх.

Щоб розібратися у дійсній розмірності історичних фактів (одні з них гротескно перебільшені, значення інших применшене або про них зовсім забуто), а також у справжніх причинно-наслідкових зв'язках між явищами та фактами, треба неупередженим оком подивитися на наше недавнє минуле. Десять років — це достатня відстань у часі для розстановки всієї послідовності подій, що трапилися, у належному порядку.

1. Рушійні сили Третьої української революції

Далеко не всі погодяться з твердженням автора про революційний характер подій, що розігралися на наших очах десять років тому. Ці події не схожі на російські революції початку ХХ ст., революції в Європі у середині ХІХ ст. й тим більше на Велику Французьку революцію кінця ХVІІІ ст. Усі перелічені події ми називаємо революціями, хоча вони і не схожі одна на одну. Несхожість цілком зрозуміла, тому що з плином часу змінюються зовнішні обставини, які накладають свою печать на революційний процес. Сама суть останнього від цього не змінюється. Він залишається тим, чим був, починаючи від перших буржуазних революцій в Нідерландах і Англії, — одночасною зміною державної влади і форм власності.

Європейські революції ХVІ—ХІХ ст. були буржуазними. Вони руйнували традиційне ієрархічне суспільство, звільняючи дорогу для класу, пов'язаного з ринковою економікою. Російські революції початку ХХ ст. не можна назвати буржуазними. Вони породили такий феномен, як ради — організації, що поставили собі за мету експропріацію буржуазії і поміщиків. Ця особливість визначила причину революції, яка розвалила Радянський Союз, — занепад штучної виробничо-владної конструкції, нав'язаної суспільству на початку ХХ ст.

Визначаючи місце останньої революції серед усіх інших, ми повинні відповісти щонайменше на три групи питань: про соціальне і національне

в революційному процесі; про об'єктивні і суб'єктивні чинники революції; про закономірність і випадковість у перебігу революційних подій.

У бездержавній Україні соціальна революція завжди перепліталася з національною. Так було у середині XVII ст. і на початку XX ст. Так сталося на переломі 80-х і 90-х рр. XX ст.

Революція, яка покінчила з існуванням СРСР і з диктатурою компартійно-радянського апарату, народилася в лоні проголошеного М. Горбачовим курсу на перебудову. Суть цього курсу полягала, як вже не раз траплялося в російській історії, у насадженні реформ зверху. Однак бюрократично здійснювана перебудова неочікувано трансформувалася в революцію. Щоб зрозуміти характер і причини цієї трансформації, потрібно відділити видимість від суті у радянському політичному режимі.

Створений В. Леніним режим зберігався без змін до 1989 р. Це було сполучення диктатури компартійних комітетів із владою рад. Ради та їхні виконкоми управляли життям суспільства, через що за більшовицьким режимом закріпилася назва радянської влади. Фактично, однак, радянські органи влади цілком підпорядковувалися партійним. Завдяки принципу “демократичного централізму” влада концентрувалася у вищому компартійно-радянському керівництві — політбюро ЦК.

Цей політичний режим мав незвичайні властивості. З одного боку, він укорінювався через систему рад у народних низах. Мільйони людей надіялися обмеженими владними повноваженнями, у результаті чого створювалася ілюзія народовладдя. З іншого боку, існувала не відображена в конституції диктатура партійних комітетів. Симбіоз партійної диктатури з владою радянських органів давав можливість будувати державу в будь-яких формах. Видимі конструкції радянської влади значення не мали, тому що за ними завжди таїлася незрима диктатура компартійної верхівки.

Така особливість режиму була використана, щоб відтворити одіозну Російську імперію у привабливій формі федерації вільних республік. Одночасно з радянською державністю В. Ленін почав конструювати її національний різновид. Після розпаду імперії унітарна держава з жорстко централізованим управлінням була побудована як сукупність незалежних національних республік. З 1922 р. цій сукупності надали форму федеративної держави, у якій Росія мала рівні з національними республіками права. Кожна з республік одержала при цьому юридичне право залишити федерацію і здобути незалежність.

Конституційні основи СРСР суперечили реальній дійсності. Невідповідність справжнього політичного устрою конституції таїла в собі потенційну загрозу, про яку завжди пам'ятало компартійно-радянське керівництво. Особлива загроза, як здавалося центру, йшла від України, яка за своїми економічними і людськими ресурсами практично не поступалася іншим національним республікам, разом узятим. Можливий сепаратизм центр попереджав засобами превентивних репресій. Найбільших репресій в сталінські часи зазнавала якраз Україна.

Спадкоємці Сталіна змушені були відмовитися від масового терору як методу державного управління. Силкові засоби впливу на суспільство продовжували використовуватися, але на перший план вийшли методи виховання і пропаганди.

Хоч радянський лад був штучною соціально-економічною конструкцією, яка могла народитися й існувати тільки в силовому полі диктатури, відмова від масових репресій не позначилася на його сталості. Адже після “соціалістичних” перетворень в економічній залежності від тоталітарної держави опинилося практично все населення. Значення мало й те, що були фізично винищені всі інакомислячі. Покоління людей, котре пам'ятало

ринковий соціально-економічний уклад (який у специфічних умовах Росії був вкрай недосконалим), уже відходило від активного життя, а нове покоління виховувалося у комуністичному дусі. Суспільство зазнало “атомізації”, у ньому не залишилося структур, вільних від впливу державної партії. Нарешті, КПРС подбала про демократизацію управління і підвищення життєвого рівня населення. Відповідні реформи були проведені М. Хрущовим.

М. Горбачов не раз підкреслював, що зважився на перебудову за власним бажанням. Насправді це було не так.

Після Другої світової війни у передових країнах Заходу почалася науково-технічна революція, яка мала далекосяжні наслідки. Індустріальне суспільство перетворилося в постіндустріальне. Традиційний капіталізм трансформувався в досконаліший соціально-економічний лад, здатний реалізувати на практиці мрії і плани соціалістів початку ХХ ст. І тут з’ясувалося, що в умовах науково-технічної революції радянська командна економіка цілком програє ринковій. Спроможність зосереджувати колючі ресурси і засоби на вирішальному напрямі, яка дозволила СРСР вирватися вперед у ракетно-ядерній і космічній гонці, швидко вичерпалася. Радянська наддержава загрузала у павутинні економічної і науково-технічної залежності від своїх суперників по “холодній війні”.

Породжений енергетичною кризою в країнах Заходу потік “нафтодоларів” подовжив життя командної економіки. Досить довго вожді КПРС приховували руйнівні процеси, що вирували під поверхнею соціально-економічного життя. Коли ціни на нафту пішли вниз, хитка стабільність зникла. Якраз у цій ситуації М. Горбачов прийшов до влади і проголосив курс реформ.

Перетворення перебудови в революцію відбулося не з ініціативи мас, а під впливом рішень, прийнятих державною партією у червні—липні 1988 р. Саме тоді ХІХ партконференція схвалила принципове рішення про “повновладдя Рад”. Виходячи з нього, Верховна Рада СРСР наприкінці року здійснила конституційну реформу. Суть її полягала у перетворенні органів радянської влади на справжні владні структури, не залежні від компартійних комітетів. “Керівна і спрямовуюча” роль партії у новій ситуації повинна була реалізуватися шляхом виборів партфункціонерів у ради.

Суспільство у цілому в цей час ще знаходилося в стані політичної сплячки. Нахабний лист Н. Андрєєвої на захист Сталіна, який надрукувала з ініціативи Є. Лігачова у березні 1988 р. “Советская Россия”, не викликав особливих протестів. Однак саме в ці місяці українській інтелігенції почали удаватися перші спроби публічних виступів. Це пояснювалося зникненням під впливом гласності настроїв благодушності і безтурботності, які виховувалися партійною пропагандою. Люди стали розуміти серйозність становища.

26 квітня 1988 р. в Києві пройшла перша екологічна демонстрація, учасники якої були розігнані. 13 червня у Львові відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений становищу української мови. 28 листопада київські літератори сформували осередок сприяння перебудові. Він став точкою кристалізації, з якої виріс Народний рух України за перебудову.

Аналізуючи події в республіках СРСР, які з 1989 р. набули характеру революції, ми не знаходимо боротьби нових суспільних сил з віджилими. Ми бачимо інше: долаючи опір консерваторів, М. Горбачов робив спроби реформами вдихнути життя в соціально-економічний лад, що розкладався. Не маючи уявлення про серйозність проблем, з якими зустрілася державна партія, суспільство спочатку знаходилося на позиції стороннього

спостерігача. Лише згодом під впливом гласності воно стало включатися в кампанію перебудови як суб'єкт революційних подій.

Учасники “процесу, який пішов” (М. Горбачов), змушені були обмежитися деструктивною роботою. Під завалами зруйнованої виробничо-владної конструкції не знаходилося майже нічого, що могло б бути безпосередньо використане у творенні нового ладу. Це означало, що трансформаційний період мав розпочатися тільки після демонтажу компартійно-радянського ладу. Це означало також, що труднощі переходу до нового укладу життя розтягувалися на тривалий період. Однак ті, хто тоді з ентузіазмом руйнували старе, не здогадувалися про майбутні випробування.

Розвал КПРС і СРСР міг відбутися різними шляхами. Те, що він розпочався з конституційної реформи М. Горбачова, є випадковістю, але в ній реалізувалася невідворотна закономірність.

Антикомуністична революція здійснювалася руками компартійно-радянського апарату, тому що в суспільстві не існувало незалежних від нього організаційних структур. Однак назвати апаратників рушійною силою революції не можна. В революційних подіях вони керувалися не продуманою програмою, а інстинктом збереження влади. Плодами революції скористалася лише найбільш просунута частина компартійно-радянської номенклатури, яка переконалася у тому, що “так далі жити не можна”. Частина правлячої корпорації, яка не бажала “поступитися принципами”, випала з владних структур. Саме вона організувала пострадянські ліві партії, що паразитують на ностальгічних настроях певної категорії громадян.

Згода XIX партконференції на конституційну реформу була викликана, мабуть, незнанням реального стану справ. Більшість представників компартійно-радянської номенклатури не усвідомлювала становища, в якому опинилася державна партія разом з державою і всією країною. Поступливість реформаторам пояснювалася досить тривіальною причиною — упевненістю у власних силах.

Справді, смисл реформи — у передачі влади органам, які мали найбільшу легітимність, — радам. Ради обиралися всіма громадянами, тоді як партійні комітети — тільки членами КПРС. Апаратники могли маніпулювати як партією, так і радами. Вони звикли до того, що депутатство було доповненням високого партійного чину. Ті, хто боявся зустрічі з виборцями, забезпечили собі можливість балотуватися не в округах, а в організаціях, які одержували третину місць при виборах народних депутатів СРСР.

Упевненість у власних силах не підвела компартійно-радянську номенклатуру. У березні 1989 р., коли відбулися перші за тривалий час (після виборчої кампанії 1917 р. до Установчих зборів) вільні вибори, вона дістала переважну більшість мандатів як в округах, так і в громадсько-політичних організаціях. Після виборів не виникло конкуренції між компартійними і радянськими структурами на персональному рівні, тому що секретарі парткомів стали головами рад або їхніх виконкомів. Все це не дозволило апаратникам збагнути, що в Радянському Союзі почав змінюватися політичний устрій.

Справа в тім, що персональний контроль секретарів партійних комітетів, які пересідали в радянські крісла, не мав нічого спільного з попереднім інституціональним контролем. Авторитет секретарів, якщо він існував, тепер працював виключно на користь радянських органів влади. Реформа М. Горбачова порушила дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади — її нероздільність і незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію — як панування суспільства над державою, то з першими вільними виборами СРСР перестав бути тоталітарною країною.

Другий і вирішальний крок у зміні суспільно-політичного устрою стався в ході вільних виборів в парламенти союзних республік. Політична революція почала все виразніше збагачуватися національними барвами. Після виборів, які відбулися у березні 1990 р., розпочалася суверенізація союзних республік. КПРС і СРСР ще зберігалися за інерцією, однак від могутніх раніше силових структур залишалася тільки оболонка. М. Горбачов відчув, що посада генерального секретаря ЦК КПРС перестала гарантувати йому панівне становище в системі влади, і в березні 1990 р. додав до неї посаду президента СРСР.

В Україні за 1989—1990 рр. виникли десятки тисяч неформальних, тобто не підпорядкованих владі організацій. У вересні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. З цією подією збіглася у часі відставка одного з найбільш впливових діячів політбюро ЦК КПРС — В. Щербицького. Була внесена принципова поправка в закон про вибори: скасована загальносоюзна норма про обрання третини депутатів поза виборчими округами.

У березні 1990 р. почала працювати перша сесія Верховної Ради УРСР нового скликання. На відміну від попередніх часів, коли сесійні засідання парламенту тривали лише кілька днів, щоб проштампувати завчасно підготовлені в партійних комітетах рішення, Верховна Рада стала працювати на постійній основі.

381 місце в парламенті з 443 належало членам КПРС. Комуністична більшість протистояла Народній раді, але була неоднорідною. Найбільшу питому вагу в ній (25,5 %) займали керівники народного господарства: від міністрів до директорів заводів — 97 чоловік. На другому місці (22,3 %) перебували партійні керівники: від секретаря ЦК до секретаря парткому колгоспу — 85 чоловік. На третьому місці (12,6 %) знаходилися радянські працівники: голови виконкомів, начальники їх відділів та управлінь — 48 чоловік. Четверте місце (9,2 %) належало головам колгоспів — 35 чоловік, п'яте (8,1 %) — науковцям і професорсько-викладацькому складу вузів — 31 чоловік ².

Комуністична більшість в парламенті не була згуртованою ні ідеологічно, ні організаційно. Немало депутатів-комуністів досягли високого соціального статусу завдяки власним діловим якостям, а не партійній приналежності. У них не було потреби гуртуватися навколо жорсткої лінії ЦК КПУ. Деякі з них співчували опозиції, а секретар парткому колгоспу В. Філенко навіть став одним з лідерів Демократичної платформи в Компартії України, а пізніше — Народної ради у складі Верховної Ради УРСР. Група науковців і викладачів вузів (за винятком С. Дорогунцова) взагалі перебувала поза компартійним контролем.

ЦК КПУ спромігся сформувати парламентську більшість під власним контролем, котра дістала офіційну назву “За Радянську суверенну Україну”, а фактично увійшла в історію як “група 239”. Таку кількість голосів набрав другий секретар ЦК Л. Кравчук під час виборів голови Верховної Ради. Однак й ця більшість восени 1990 р. фактично розпалася на дві течії: прихильників союзного центру під керівництвом першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка і націонал-комуністів на чолі з головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Позиції останніх у парламенті зміцнилися після приїзду в Київ 19 листопада 1990 р. голови Верховної Ради Російської Федерації Б. Єльцина. Підписанням в цей день договору між Україною і Росією фактично оформлявся ситуаційний союз двох найбільших республік СРСР, спрямований проти компартійно-радянського союзного центру на чолі з М. Горбачовим.

Комуністи-парламентарії не мали стратегічної лінії і пливли за течією, прагнучи пристосуватися до ситуації, яка стрімко змінювалася. Настрої в суспільстві негайно передавалися у парламенти. Так само політична боротьба у парламентах швидко ставала відомою виборцям. Робота з'їздів народних депутатів СРСР і Верховної Ради УРСР відбивалася у прямій трансляції по радіо і телебаченню.

Народна рада, яка складалася здебільшого з членів Народного руху України, проголосила своєю метою утворення незалежної держави з усіма атрибутами влади — власною армією, системою національної безпеки, грошовою одиницею, самостійною зовнішньою політикою. Навпаки, комуністична більшість бачила Україну у складі СРСР, без власних збройних сил і грошей, без активної і незалежної дипломатичної діяльності.

Як тільки почали працювати Верховні Ради союзних республік 12-го скликання, питання про межі їхнього суверенітету і обсяг повноважень союзного центру невідкладно постало на порядку денному. Кожна союзна республіка завжди мала право відмовитися від членства у загальносоюзній федерації. Проте тільки тепер створилася можливість використати цю конституційну норму.

24 березня Верховна Рада Литовської РСР поспішила прийняти законодавчий акт “Про відновлення незалежної Литовської держави”. Проте президія Верховної Ради УРСР засудила ініціативу литовців. Позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР, що відбувався тоді, визнав цей акт недійсним. Знаменитий “парад суверенітетів” почався не з Литви.

Аналіз послідовності приймання декларацій про державний суверенітет союзними республіками дозволяє зробити цікавий висновок.

Депутати парламентів союзних республік, за винятком прибалтійських, психологічно не були готові реалізувати можливості, надані їм радянською конституцією. Неготовність зникла, як тільки ці можливості випробував у боротьбі за Кремль Б. Єльцин. 12 червня 1990 р. Російська Федерація прийняла Декларацію про державний суверенітет.

Росія була державоутворюючою республікою. Безглуздо було б говорити стосовно неї про національно-визвольну боротьбу. У Москві відбувалася боротьба за владу між М. Горбачовим і Б. Єльциним. Останній скористався популістською конструкцією радянської державності, щоб ухилитися від підпорядкування загальносоюзному центру.

Проте звинувачувати Б. Єльцина в розвалі СРСР не варто. Радянський Союз розвалювався разом із партією, що його створила. Зникало силове поле, у котрому, подібно фантомам Станіслава Лема, тільки й могла існувати ця наддержава.

Через два тижні після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховною Радою Російської Федерації український парламент розпочав розгляд ідентичного питання. 5 липня від імені Народної ради В. Чорновіл запропонував негайно відкликати з Москви групу з 63 народних депутатів, які були делегатами XXVIII з'їзду КПРС, щоб вони мали змогу взяти участь у розгляді доленосного для України питання. Пропозиція була настільки природною, що її змушена була схвалити більшість парламенту. Уперше опозиція і більшість проголосували солідарно.

Враховуючи значення документа, депутати багаторазово зважували кожне формулювання, кожне слово Декларації про державний суверенітет України. За дебатами по телебаченню стежила вся республіка. Остаточний текст приймався 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням. 355 з 385 зареєстрованих в цей день депутатів проголосували за, четверо — проти, 26 не взяли участі у голосуванні³.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах; від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

Виникає закономірне питання: якими були рушійні сили національної революції?

Перебудову започаткував компартійно-радянський апарат в умовах майже цілковитої політичної летаргії суспільства. Апарат започаткував й конституційну реформу, яка цілком несподівано для нього привела до ліквідації тоталітаризму. Однак, як уже підкреслювалося, не можна називати представників компартійно-радянської номенклатури рушійною силою антикомуністичної революції. Навпаки, вони якраз прагнули врятувати соціально-економічний лад, який уже вичерпав життєвий ресурс і перейшов у стадію саморуйнування.

Радянський лад разом із створеною під нього командною економікою став анахронізмом на тлі прискореного суспільного прогресу в країнах Заходу. Звичні важелі управління почали відмовляти, погрожуючи сповзанням наддержави в анархію і хаос. Тому спроби останнього генсека лібералізувати сталінський соціалізм були істотно радикальнішими, ніж реформи М. Хрущова. Однак ліки, прописані прогнилій системі командою М. Горбачова, виявилися занадто сильними, і перебудова зірвалася в революцію.

Цей зрив спостерігався в усіх союзних республіках. Проте революційний процес відбувався в них по-різному і призвів до неоднакових результатів.

Компартійно-радянській номенклатурі республік радянського Сходу вдалося до кінця зберігати контроль за подіями. В них відбулося своєрідне повернення до дорадянського укладу життя, який радянська влада не знищила, а пристосувала до своїх потреб і модернізувала.

Досить коротким і прямим був шлях до демократії і ринку у республіках Балтії. Навіть у сталінську добу їхня радянізація здійснювалася не до кінця. В більш ліберальні часи почалося стихійне відторгнення цінностей комунізму, яке позначилося навіть на національних кадрах компартійно-радянської номенклатури. Відторгнення тільки поглибилося, коли союзний центр почав знищувати національну специфіку цих республік штучним заохоченням напливу мігрантів.

Україна належала до числа тих республік, де тоталітарна виробничовладна конструкція наскрізь пропала соціальне середовище. В ній не залишилося матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних і політичних структур, зникла навіть пам'ять про них. Залишалася тільки відчуття національної окремішності, яке об'єднувало "атомізоване" комунізмом населення. Незважаючи на істотні регіональні відмінності, громадяни України продовжували відчувати себе єдиним народом і проявили непохитну волю до суверенізації своєї республіки. Випестована союзним центром компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це і повернулася обличчям до власного народу. Уперше це проявилось у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет.

Рушійні сили національної революції в Україні формувалися безпосередньо в ході революційних подій. На ходу в революцію включалися так звані "неформальні" організації, об'єднувані Народним рухом України. Одночасно визначали свою позицію у революції мільйони громадян України всіх національностей, які працювали або несли службу в структурах союзного підпорядкування. Переважна частина Компартії України висло-

вилася за суверенізацію республіки і власної партії. Цього не могла не враховувати компартійно-радянська номенклатура, яка зберігала за собою всі важелі влади. Тому в ній стрімко зростала частка націонал-комуністів.

У наведених вище тезах рушійні сили Третьої української революції чітко не окреслюються. Вони й справді не були остаточно сформованими в соціально “атомізованому” суспільстві. Чому ж “прораби перебудови” не змогли утримати в своїх руках контроль над ситуацією?

Є дві причини. Перша з них очевидна. Ленінсько-сталінська виробничо-владна конструкція російського комунізму перетворила Радянський Союз у наддержаву, але в постіндустріальну епоху не спромоглася відповісти на виклик історії. Пояснення тривіальне: економічно неефективна від народження, ця конструкція тримала Радянський Союз разом з усім “соціалістичним табором” в рамках індустріальної епохи, тоді як інші розвинуті країни пішли далеко вперед.

Реформатори з оточення М. Горбачова не розуміли, що радянський лад за довгі десятиліття вичерпав усі резерви розвитку і повинен був розпастися під вагою проблем, породжених самим його існуванням. Це був спонтанний розпад, майже несподіваний як для політичних сил всередині СРСР, так і для армії кремленологів та радянологів у науково-дослідних центрах країн НАТО.

Інша причина менш очевидна. Вона впливає з уже названих властивостей радянського режиму — хитромудрої комбінації влади радянських органів, яка ґрунтувалася на демократичній конституції, з диктатурою компартійних вождів, цілком незалежною від суспільства і навіть від “зовнішньої” партії. Борсаючись у безнадійних спробах реформувати те, що реформуванню не піддавалося, команда М. Горбачова змусила компартійно-радянську номенклатуру зробити непоправну помилку на інституціональному рівні: зробити ради повновладними. Виявилось, що без тандему “партія—ради” радянський режим став нагадувати рибу, викинуту на берег. Від нього з відразою відвернулися найбільш далекоглядні апаратники.

Розгляд цієї причини краху перебудови підводить нас до прихованих рушійних сил Третьої української революції. Як не дивно, на перший погляд, їх слід шукати у досить віддаленому минулому.

Російську революцію, яка почалася у лютому 1917 р. і закінчилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 р., визначний англійський історик Е. Карр називав більшовицькою. З ним цілком можна погодитися, хоч у ході революції більшовики на певний час відмовилися від власних гасел і взяли на озброєння народні. Такий маневр якраз і дозволив їм опанувати ради зсередини, зробити їх інструментом власної диктатури. Сполучення стихійного екстремізму представлених у радах мас з доктринальним екстремізмом комуністичної програми (від якої ленінська партія не збиралася відмовлятися) забарвило народну революцію у більшовицькі кольори задовго до жовтневого перевороту. Коли ради були цілком перетравлені “диктатурою пролетаріату”, більшовики повернулися до своєї програми і почали втілювати її у життя.

Тандем “компартія—ради” відіграв визначальну роль і в успішному збиранні імперії, що розпочалося. В. Ленін наділив національні радянські республіки незалежним статусом, а в 1922 р. надав їм рівні з метрополією і величезні за обсягом повноваження тільки з однією метою: щоб уникнути лобової сутички з революційним рухом пригноблених народів. Білогвардійська Росія зробити такого не спромоглася і тому зникла. Творець комуністичної доктрини і партії розумів, що за наявності “диктатури пролетаріату” конституційні повноваження республік нічого не варті.

Коли М. Горбачов зруйнував тандем “компартія—ради”, національні республіки уперше дістали можливість скористатися своїми конституційними правами, у тому числі й правом на вільний вихід з федерації. Звідси випливає один незаперечний висновок: Радянський Союз справді розвалився в результаті визвольної боротьби, але учасники сучасного національного руху скористалися конституційними правами, завойованими зовсім іншими людьми задовго до їх народження. Радянський Союз розвалився в результаті накладення одна на одну двох революційних хвиль: тієї, що була породжена перебудовою, і тієї, яка докотилася від Другої української революції, інших національних революцій, викликаних розпадом Російської імперії.

2. Народження самостійної держави

Каталізатором переростання перебудови в революцію стала гласність. Вона означала не більше, ніж скасування заборони на інформацію, яка суперечила пропагандистським штампам. Проте ця інформація виявилася настільки жакливою, що викликала глибоке відчуження людей від звичних з дитинства цінностей. Назва публіцистичного фільму популярного кінорежисера С. Говорухіна “Так жити не можна!” стала крилатою фразою.

У країні створилася грозова атмосфера, всі чекали змін. Політики, які робили спроби продемонструвати фальшивий оптимізм, втрачали народну підтримку. Вперше за багато десятиліть громадська думка для партійного вождя ставала більш вагомим чинником, ніж судження людей з компартійно-радянських верхів. Вождю партії, яка мала справу з населенням, треба було ставати лідером народу. Чекання перемін примушувало М. Горбачова все далі просуватися по шляху деєсталінізації, щоб не втратити народної підтримки. Генеральний секретар ЦК КПРС зрозумів, що треба ставати публічним політиком. Серед українських компартійних діячів таке прозріння прийшло тільки до Л. Кравчука.

Завдяки гласності український народ і весь світ дізналися про колосальні масштаби Чорнобильської катастрофи. Ніхто не міг відповісти на питання, як можна було побудувати велетенську АЕС у кількох десятках кілометрів від столиці республіки — міста з двохмільйонним населенням. Громадськість гостро відчувала небезпеку політичних, економічних і екологічних рішень, що приймалися за межами України.

Вперше в історії людства революція народжувалася в країні, перенасиченій радіо- і телеприймачами, розвинутою мережею газетних видань. Завдяки засобам масової інформації народ ставав безпосереднім учасником політичних подій, гостро реагував на них і примушував політиків рахуватися зі своїми інтересами або хоча б реагувати на них популістськими промовами і діями. У такій специфічній ситуації свідомо здійснювана компартійним апаратом “атомізація” суспільства втрачала ефективність. Журналістські колективи явочним порядком звільняли самі себе від цензурних кайданів. Спираючись на засоби масової інформації, нашвидкуруч створені неформальні організації зверталися до народних мас і знаходили у них відгук. У 1989 р. розпочався мітинговий етап перебудови, практично тотожний революції.

Вперше після XX з’їзду КПРС, але в більших масштабах стали доступними для дослідників архівні фонди керівних органів державної партії і силових структур. Засоби масової інформації, передусім московські, почали друкувати матеріали по темах, які завжди були “білими плямами”. Виявилось, що історія радянського суспільства винятково багата на “кісточки у шафі”.

На перший погляд, сталася дивна річ: революційна ситуація поглиблювалася поширенням фактів, які не мали прямого відношення до поточного життя. Проте у заідеологізованому суспільстві викриття історичних фальсифікацій небезпечно розхитувало конструкції державної влади.

З особливими почуттями громадськість республіки сприймала заборонену інформацію про голод, який позбавив у 1933 р. життя мільйонів українських селян. Увага до цієї сторінки порівняно далекого минулого загострилася після того, як з'явилися перші публікації створеної Конгресом США у 1984 р. комісії з голодомору в Україні.

У московській і київській пресі в 1987 р. уперше промайнули глухі згадки про трагедію 1933 р. Сам М. Горбачов у доповіді, присвяченій 70-літтю Жовтневої революції, не торкнувся забороненої теми. Але через півтора місяці, коли В. Щербицький виступав у Києві з доповіддю про 70-ліття проголошення УРСР, він не наважився наслідувати його приклад. Тема голоду для України була занадто гострою, і в ювілейній доповіді з'явився абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм.

У 1988—1989 рр. в центрі громадської уваги перебували злочини радянської доби — масові репресії, депортації, голодомори. Визнання факту голоду 1933 р. відкрило шлях до відтворення його фундаментальної бази. Група вчених Інституту історії партії при ЦК КПУ на чолі з Р. Пирогом розшукала в архівах документи, які були сенсаційними. Для публікації виявилася необхідною санкція політбюро ЦК КПУ. Відбулося бурхливе засідання політбюро, на якому розглядалася можливість публікації вибухо-небезпечних документів. В. Івашко, який замінив Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ, не став гальмувати справу, бо розумів, що це вже безнадійно. 26 січня 1990 р. була прийнята постанова ЦК КПУ “Про голод 1932—1933 рр. на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”⁴. Згодом з’явилася й книга, яка одразу стала бібліографічним раритетом.

У 1990—1991 рр. впритул постало питання про вихід України з Радянського Союзу і побудову самостійної держави. Ті, хто закликав до цього, повинні були сказати суспільству, яку саме державу вони мають на увазі. Вчені, які досліджували “білі плями”, переключилися з лиховісних таємниць радянської доби на події Української революції 1917—1920 рр.

Організована в жовтні 1989 р. у Львові Українська національна партія (УНП) першою зайнялася історією визвольної боротьби українського народу на початку ХХ ст. Партія була нечисленною, і в пропаганді спадщини УНР їй допоміг Народний рух України. Установчий з’їзд цієї організації непартійного типу відбувся у вересні 1989 р.

На пропозицію УНП активісти Руху організували кампанію символічного відновлення громадянства УНР. На початок 1991 р. цю акцію підтримали 2,2 млн чол.⁵

Народний рух організував також операцію “Українська хвиля”, присвячену річниці возз’єднання українських народних республік — УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. на автомобільній трасі Київ—Львів сотні тисяч людей у точно визначений час узялися за руки й утворили ланцюг, щоб продемонструвати єдність українського народу. Громадяни України вперше дізналися про факт возз’єднання українських земель, який мав місце за два десятиліття до “визвольного походу” Червоної армії відповідно до розробленої Й. фон Ріббентропом і В. Молотовим диспозицією.

Не менш гучну акцію активісти Народного руху України провели 24 липня 1990 р. У цей день президія Київради розглядала питання про національну символіку. Члени президії від Народного руху вимагали замінити блакитно-червоний прапор УРСР біля будинку міськвиконкому

на Хрещатику синьо-жовтим прапором, тобто державним прапором УНР. Комуністи на це не погоджувалися. Перед будинком зібралося близько 30 тис. чол., щоб вплинути на депутатів. Стягнуті з усього міста омонівці робили спроби утримати це людське море у берегах.

У засіданні брали участь тільки 15 з 23 членів президії Київради. Для прийняття позитивного рішення слід було набрати дві третини голосів від списочного складу президії. Це означало, що 13 з 15 присутніх повинні були висловитися за національний прапор. Години спливали за годинами, а рішення не набирало потрібної кількості голосів. Атмосфера в залі засідань і перед будинком стала грозовою. Заступник начальника УВС м. Києва В. Шаповал повідомив делегатів, що має наказ розігнати натовп і змушений буде виконати його. Нарешті, о сьомій вечора черговий тур голосування дав потрібний результат. Двоє депутатів утрималися, інші проголосували за підняття національного прапора. Вирішальним став голос комуніста Василя Нестеренка.

Над Хрещатиком відтоді замайорів синьо-жовтий прапор. Довгий час, поки він не став звичним, кияни і гості столиці носили до його щогли квіти. Відзначаючи 10-у річницю події, яка увійшла яскравою сторінкою в історію державотворення, Президент України Л. Кучма своїм указом проголосив 24 липня Днем національного прапора.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада України не бажала негайно реалізувати її революційні положення. Тільки під тиском громадськості парламент йшов на часткові кроки у справі реальної суверенізації республіки.

Тим часом виступи народних мас дедалі поширювалися. 11 липня 1990 р. у Донбасі відбувся шахтарський страйк, який мав політичний, а не економічний (як у 1989 р.) характер. Шахтарі вимагали вивести парткоми і комітети ВЛКСМ з підприємств та установ, скасувати політоргани у силових структурах, націоналізувати майно КПРС і відправити у відставку уряд В. Масола.

30 вересня опозиція організувала у Києві грандіозну маніфестацію, в якій взяли участь понад 100 тис. чоловік. Учасники її закликали провести за польським зразком “круглий стіл” усіх політичних сил, щоб “знайти шляхи до створення держави і уряду народної довіри”⁷.

2 жовтня у Києві почалося голодування студентів, які висунули політичні вимоги до Верховної Ради, що зібралася на свою другу сесію. Студенти вимагали розпустити парламент і провести дострокові вибори, прийняти закони про військову службу громадян України виключно у республіці і про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ, відправити у відставку В. Масола і Л. Кравчука. До голодування студентів приєдналося одинадцять народних депутатів.

Про свій вихід з КПРС оголосив Олесь Гончар. Всього з 1990 р. заявили про своє небажання перебувати в КПУ 251 тис. чол. (за перші шість місяців 1991 р. — ще 143 тис.)⁸.

17 жовтня Верховна Рада прийняла компромісне рішення, в якому йшла назустріч голодуючим студентам у більшості пунктів (фактично була реалізована тільки одна вимога — відставка В. Масола). А через тиждень парламент вніс істотні поправки і доповнення до Конституції УРСР 1978 р.

Скасовувалася ст. 6 про “керівну і спрямовуючу роль” КПРС у радянському суспільстві. Ст. 71 (“Закони СРСР є обов’язковими на території Української РСР”) була викладена у протилежній за значенням редакції: “На території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки”. До ст. 29 було внесено доповнення про те, що порядок про-

ходження військової служби визначається законодавством Української РСР. Ст. 120 вимагала обов'язкового виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР на території республіки. Ст. 149 проголошувала, що найвищий судовий контроль повинен здійснюватися лише Верховним судом УРСР.

Законотворча діяльність Верховної Ради завжди здійснювалася за одним сценарієм. Спочатку демократична меншість формулювала положення, спрямоване на суверенізацію України у складі СРСР. Комуністична більшість з ним, як правило, не погоджувалася, після чого меншість апелювала до виборців. Останні тими чи іншими методами чинили тиск на парламент, і комуністи капітулювали.

Комуністи змушені були підтримувати закони, починаючи від Декларації про державний суверенітет, які суперечили їхнім переконанням, але не інтересам. Суверенізація республіки була не вигідною тільки тим, хто ототожнював себе із союзним центром і впритул не бачив України.

У випадках, коли тиск виборців не досягав критичної межі, комуністична більшість не відступала перед опозицією. Зокрема, були заблоковані постанови про символіку відроджуваної держави.

Протягом першої половини 1991 р. увагу депутатів Верховної Ради привертали проекти нового союзного договору. Всупереч легенді про “змову біловезьких зубрів”, яка народилася пізніше, Радянський Союз розвалився уже після прийняття союзними республіками декларацій про державний суверенітет. Вони суперечили Договору 1922 р., і тому СРСР позбувся конституційних основ. Багатонаціональну державу об'єднував тільки союзний центр. Суб'єкти федерації підпорядковувалися йому внаслідок того, що механізми реалізації декларацій про державний суверенітет не були опрацьовані. Тому центр поспішав з прийняттям нового союзного договору.

Його проект був оприлюднений Верховною Радою СРСР у листопаді 1990 р. Союзні республіки проголошувалися суверенними державами, які мали всю повноту влади на своїй території. Одночасно визначалося повновладдя союзного центру щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності СРСР. З Декларацією про державний суверенітет України вступали у суперечність майже всі пункти проекту договору, що визначали повноваження Союзу — підписання міжнародних договорів, розробка і здійснення зовнішньої політики, представництво в міжнародних організаціях, здійснення єдиної фінансової, кредитної і грошової політики тощо. Проект перекреслював зміст суверенітету республік, оскільки проголошував зверхність законів Союзу над республіканськими.

У Верховній Раді СРСР оформилася впливова депутатська фракція “Союз”, яка відстоювала унітарну сутність СРСР. “Союзники” запропонували провести референдум про долю Союзу РСР. Вони небезпідставно сподівалися на те, що більшість населення висловиться за стабільність, а не за розвал наддержави. Питання було поставлене у навмисно ускладненій формі: “Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?” Зловживання формулами, які не мали юридичного змісту (“оновлена федерація”, “повною мірою”) було потрібне “союзникам”, аби залишити за собою свободу дій.

Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР у грудні 1990 р. поіменним голосуванням ухвалив рішення про збереження Союзу РСР як “оновленої федерації рівноправних суверенних республік”, збереження історичного її найменування — “Союз Радянських Соціалістичних Республік”, а також

проведення всенародного референдуму з питання про збереження єдності оновленої радянської федерації.

Президія Верховної Ради УРСР разом з більшістю Народної ради за порадою Л. Кравчука знайшли дотепний вихід з глухого кута, в який “союзники” заганяли національні республіки. Одночасно із загальнодержавним референдумом в Україні здійснювалося республіканське опитування. Виборці повинні були відповісти на питання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”.

17 березня 1991 р. український народ відповів на обидва запитання. Відповіді по референдуму й опитуванню виявилися однаковою мірою позитивними, хоч питання були протилежними за змістом. Не вступаючи у пряму конфронтацію з Президентом та Верховною Радою СРСР, українські парламентарі заручилися народною підтримкою для прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Фракція “Союз” незабаром виступила з новою ініціативою: запровадити в країні надзвичайний стан. Необхідність протистояти центру знову об’єднала комуністичну більшість і опозицію у Верховній Раді УРСР. У травні 1991 р. парламент виступив із заявою “Про загострення соціально-економічної ситуації в Україні”. У ній передбачалося посилити роботу по забезпеченню незалежної економічної політики. Перераховувалися конкретні заходи у цьому напрямі: запровадження індексації доходів населення, переведення під юрисдикцію України союзної власності на її території, впровадження паралельної грошової одиниці. Всі ці положення спиралися на Закон УРСР “Про економічну самостійність Української РСР” від 3 серпня 1990 р.⁹

Від квітня М. Горбачов разом з лідерами дев’яти республік провадив переговори про засоби утворення Союзу Суверенних Республік. Новий варіант союзного договору, який дістав назву “новоогарьовського”, не відрізнявся за своєю сутністю від попереднього. Під час його обговорення у Верховній Раді УРСР депутати вказували на його принципове розходження з положеннями Декларації про державний суверенітет і Закону про економічну самостійність України. 27 червня Верховна Рада УРСР відклала розгляд до вересня.

“Новоогарьовський процес” сприяв спільним діям націонал-комуністів і демократичної опозиції у Верховній Раді УРСР в сфері державотворення. Відкидаючи облудну концепцію Союзу Суверенних Республік, депутати українського парламенту повинні були визначитися у доленосному питанні: яку державу слід будувати?

Ще у жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР утворила конституційну комісію, перед якою було поставлене завдання розробити проект концепції Основного закону. У травні 1991 р. з викладом цього проекту на третій сесії Верховної Ради виступив Л. Кравчук. Проект принципово відрізнявся від радянського політичного устрою: передбачався поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. У червні концепція нової Конституції України була затверджена парламентом. У цьому Верховна Рада УРСР випередила парламенти інших союзних республік.

5 липня Верховна Рада УРСР прийняла три закони, які започаткували докорінну трансформацію політичного устрою: “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР”, “Про вибори Президента Української РСР”. Президент мав виступати як гарант забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, очолювати систему органів державного управління, вжи-

вати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної та громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах. За Президентом закріплювалося право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення на всі провідні посади в галузі державного управління.

Зрив перебудови в революцію викликав поелементну трансформацію державної влади. Як уже вказувалося, першим елементом цієї трансформації було вивільнення радянських органів влади від компартійного диктату в результаті конституційної реформи М. Горбачова.

Другим елементом революційної зміни влади, який безпосередньо впливав з першого, стали вільні вибори у законодавчі органи СРСР і союзних республік, а також у місцеві органи влади. У західних областях України, які мали специфічне історичне минуле, ці вибори призвели до появи місцевої влади, яку можна визначити лише оксюмороном: антикомуністична радянська влада. Будучи спрямованою проти комуністів, вона зберігала всі вади класичної радянської влади, передусім — диктаторський (в мініатюрі) характер. Формально, однак, термін “компартійно-радянська влада” перестав відбивати дійсність з перших виборів 1990 р. у місцеві органи влади.

Вільні вибори 1990 р. сформували незвичний за характером склад депутатів у вищому законодавчому органі УРСР. Серед депутатів-комуністів виявилася вагома і постійно зростаюча частка таких, які у розв’язанні державотворчих проблем за переконаннями або ситуаційно ставали суверен-комуністами. У парламенті з’явилася також опозиційна меншість, яка частково складалася з комуністів або колишніх комуністів.

На відміну від суверен-комуністів, які прагнули звільнитися від диктату союзного центру, але не задумувалися над тим, що суверенізація України органічно поєднана із зміною всієї системи влади, опозиція мала досить чітку програму дій. Для неї трансформація влади в демократичному напрямі була природним поверненням з глухого комуністичного кута на магістральну дорогу історичного прогресу. При цьому вона апелювала не тільки до абстракцій правової науки, але й до історичного досвіду сторони, яка програла у війні з більшовиками та іншими ворогами українського народу під час національної революції 1917—1920 рр.

Встановлення президентського поста було третім елементом трансформації державної влади. Можливо, навіть не усвідомлюючи наслідків (згадаємо нескінченні конфлікти президентської влади з переважно лівим парламентом в усі роки незалежності), комуністична більшість Верховної Ради УРСР разом з опозицією зважилася на безпосередній демонтаж радянської влади. Логіка революційних подій змушувала націонал-комуністів разом з опозицією переосмислювати історичне минуле. Щоб утвердитися в намірі звільнитися від диктату союзного центру, населення України повинне було познайомитися з кривавими “білими плямами” історії радянського періоду і з державотворчим досвідом того покоління, яке побудувало українські демократичні республіки після розпаду Російської й Австро-Угорської імперій.

16 липня 1991 р. у Києві відбулися урочисті збори, присвячені річниці проголошення Декларації про державний суверенітет. Голова Верховної Ради Л. Кравчук у своїй промові відзначив, що “важливими, складними сторінками у національно-державному творенні на Україні стали Українська народна республіка і Західноукраїнська народна республіка”¹⁰.

Згадка про українські народні республіки була ніби побіжною і випадковою. Наводячи їх офіційні назви, Л. Кравчук у тексті промови не вживав усіх прописних літер, як того вимагали правила орфографії, хоч нази-

вав іншу, ще гіпотетичну державну конструкцію цілком урочисто: Союз Суверенних Республік. Не можна було здогадатися, що означав вираз “складні сторінки”. Але згадка дорогого коштувала. Комуністична більшість у Верховній Раді приміряла на себе антирадянські шати.

Спостережливий кореспондент московської газети “Известия” у репортажі з місця події звернув увагу на те, що на зборах, які мали характер державного заходу, був відсутній прапор УРСР. Зате, додавав він, “у залі безроздільно панував величезний семиметровий синьо-жовтий національний прапор”.

Події 19–23 серпня 1991 р. розглядаються як ключові у появі в Східній Європі 15-ти незалежних держав. Не применшуючи значення невдалого путчу керівників союзних структур, слід підкреслити, що його провал був лише одним з можливих сценаріїв невідворотного розвалу СРСР. “Соціалістичний табір” в Європі розвалився не одномоментно, а поступово, тому що складався з незалежних держав. Проте він все-таки розвалився, оскільки зникало силове поле, яке підтримувало його існування. А зовнішній і внутрішній “табори” мали одне й те ж силове поле — КПРС.

Після проголошення Акта незалежності України в другій половині дня 24 серпня парламент діяв швидко і рішуче. Аналіз послідовності його дій дозволяє зробити цікаві висновки. Виникла ситуація “революції в революції”, коли найважливіші дії здійснюються у першу чергу. При цьому Верховна Рада України, як і раніше, фактично перебувала в руках у комуністів. Народна рада могла вносити будь-які пропозиції, але приймала чи не приймала їх саме комуністична більшість депутатів.

24 серпня позачергова сесія Верховної Ради України XII скликання проголосувала за департизацію державних органів, установ та організацій, а також армії і правоохоронних органів. Було прийнято закон про надання додаткових повноважень голові Верховної Ради України. Визнавалося за необхідне створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду України. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

25 серпня Президія Верховної Ради, в якій більшість теж становили комуністи, прийняла указ про націоналізацію власності КПУ і КПРС на території України.

26 серпня Президія Верховної Ради ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності КПУ, взяття під охорону службових приміщень компартійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. Була прийнята постанова про утворення комісії для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади та управління у зв’язку із спробою державного перевороту. Президія Верховної Ради визнала державну незалежність Литви, Латвії й Естонії.

28 серпня розпочалася робоча зустріч державних делегацій Росії й України, на якій обговорювалися проблеми українсько-російських відносин.

30 серпня було ухвалено укази Президії Верховної Ради України “Про передачу підприємств, установ та організацій союзного підпорядкування, розташованих на території України, у власність держави” і “Про заборону діяльності Компартії України”. Відбулася зустріч голови Верховної Ради з генеральними консулами іноземних держав у Києві.

Перелік перекоонує, що в центрі уваги Президії Верховної Ради і позачергової сесії парламенту в ці доленосні дні перебувала Компартія України, яка налічувала тоді 2 732,4 тис. членів¹¹. Під час путчу секретаріат

ЦК КПУ розіслав в обласні комітети лист, в якому солідаризувався із за-
колотниками і заявив: “Будь-які дії, спрямовані на підрив Союзу, пору-
шення радянських законів, прояви регіонального егоїзму, мають бути
зупинені”¹².

Усі пам’ятали саперні лопатки або “черёмуху”, за допомогою яких зупиняли “прояви регіонального егоїзму” у Литві і в Грузії в найбільш ліберальну добу М. Горбачова. Лист недвозначно вказував на те, кому служить Компартія України. В очах мільйонів громадян України, у тому числі членів КПУ, ця партія перетворилася на “п’яту колону”. Рішення пленуму ЦК КПУ 26 серпня про “повну самостійність Компартії України” безнадійно запізнилося.

Радянській номенклатурі стало вкрай небезпечно залишатися в партії. Вона перестала приносити їй дивіденди, тому що втратила державний статус. Номенклатура вже пересіла в радянські крісла — до Верховної Ради України включно, бо вони давали їй реальну владу. Тому вона легко відцуралася від тих своїх колег, які не встигли переорієнтуватися і продовжували займати керівні посади в партійних комітетах.

Коли 24 серпня Верховна Рада України зібралася на надзвичайну сесію, представники від демонстрантів внесли синьо-жовтий стяг у приміщення парламенту як символ розриву із союзним центром. А 4 вересня над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного замайорів синьо-жовтий прапор. Так була, нарешті, започаткована відмова держави, що народжувалася, від радянської символіки.

Номенклатура важко сприймала необхідність перетворення національної символіки на державну. Причини були суто психологічного характеру: йшлося про символіку УНР, тобто держави, негативне ставлення до якої прищеплювалося з дитинства. Тільки у середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради України зважилася видати указ “Про Державний гімн України”. Приймалася музична редакція гімну, автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст тоді залишилося відкритим. У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради України, синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому парламент затвердив тризуб як малий герб України. У постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного герба України.

Після 24 серпня 1991 р. найбільш потрібним для створюваної державності було здобуття контролю за всіма об’єктами загальносоюзного підпорядкування на території України. Серед керівників загальносоюзних структур далеко не всі висловлювали задоволення перспективою опинитися у новій державі. Однак ті керівники, які прагнули підкорятися загальносоюзному центру, не могли знайти його. У Москві відбувалася боротьба за владу двох президентів різного ступеня легітимності. Один з них був обраний 3-тнім народних депутатів СРСР, інший — населенням Російської Федерації.

Ця ситуація невизначеності довго тривати не могла. Рано чи пізно в Москві повинна була знову утвердитися єдина централізована влада. Після цього вона негайно підпорядковувала б собі усі загальносоюзні структури на території союзних республік. У такому випадку декларації про незалежність залишилися б на папері.

Українська радянська номенклатура виявилася на висоті й не втрачала часу даремно. Вона скористалася могутнім піднесенням національного руху, яке було природним реагуванням на контрреволюційний путч, і явочним порядком почала перепідпорядковувати собі колективи союзних структур.

У центрі уваги керівників парламенту, який за Декларацією про державний суверенітет був єдиним легітимним органом влади на території України, знаходилися силові структури, передусім Радянська армія. На час проголошення незалежності у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському і Одеському), налічувалося 780 тис. чол. Це означало, що за чисельністю армії Україна істотно випереджала будь-яку європейську країну. В республіці розміщувалося одинадцять армій — чотири повітряних, три загальновійськових, дві танкових, ракетна і протиповітряної оборони. Така насиченість військами впливала з радянської воєнної доктрини, яка враховувала стратегічне становище України в центрі Європи. Вважалося, що після початку війни розміщені в республіці армії повинні зламати оборону НАТО і за два тижні вийти на атлантичне узбережжя Франції¹³.

29 серпня відбулася робоча зустріч Голови Верховної Ради України Л. Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту, командувачами військових з'єднань центрального підпорядкування, начальниками Внутрішніх, Прикордонних і Залізничних військ, дислокованих на території республіки. Воєначальники були поінформовані про особливості поточного моменту і перспективи військового будівництва в Україні. Вони зважували на те, що міністр оборони СРСР брав безпосередню участь у заколоті, але не був підтриманий своїми підлеглими. На них, як і на їх підлеглих в Україні, не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві. Тому заклик Л. Кравчука до співробітництва з Верховною Радою України воєначальники, за винятком керівництва Чорноморського Флоту, сприйняли позитивно.

3 вересня першим міністром оборони України було призначено генерала К. Морозова. Міністр почав розбудовувати нове в урядовій структурі міністерство, налагоджувати зв'язки з військовими гарнізонами скрізь по Україні.

Верховна Рада ще 24 серпня прийняла постанову про негайні дії по створенню умов неповторення надалі військового перевороту. В ній йшлося про необхідність негайного створення управлінських і силових структур, безпосередньо підпорядкованих парламенту. Після відповідної підготовки 20 вересня було ухвалено постанову Верховної Ради України "Про створення Служби національної безпеки України", а 4 листопада — закони "Про Національну гвардію України", "Про державний кордон України", "Про Прикордонні війська України".

Серед інших документів, прийнятих після проголошення незалежності України, слід виділити постанову Президії Верховної Ради України від 9 вересня, якою на території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започатковувала вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився Закон України "Про громадянство України". У ньому не передбачалося існування подвійного громадянства, що мало колосальне значення для виділення нової держави з Радянського Союзу.

За довгі десятиліття тоталітаризму у населення сформувалася стійка відрізка до політичних партій і громадських організацій. Як тільки закінчився мітинговий етап національної революції, це відразу позначилося на інтенсивності політичного життя. За вересень, жовтень і листопад Міністерство юстиції зареєструвало дві громадсько-політичні організації — Конгрес ділових кіл та Спілку офіцерів, і три партії — Ліберальну, Християнсько-демократичну і Соціалістичну. З них лише Соціалістична партія стала певним явищем у суспільно-політичному житті.

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради України про саморозпуск, зовсім не означали, що діяль-

ність комуністів у політичному житті припиняється. Вони залишалися на своїх посадах, хоча діяли без централізованого керівництва, відповідно до того, як хто розумів ситуацію.

26 жовтня 1991 р. ті, хто хотів відродити партію комуністів, організували у Києві установчий з'їзд. Оскільки діяльність КПУ була заборонена, партію назвали Соціалістичною. Головою політради СПУ став О. Мороз. СПУ закликала своїх прихильників проголосувати за незалежність України на референдумі 1 грудня ¹⁴.

21 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у вітчизняну історію. Цього дня відбулися референдум і вибори першого Президента України.

У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою України 24 серпня, і питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”. Право брати участь у референдумі і виборах Президента мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У голосуванні взяли участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 відсотка від загальної кількості включених до списків. На питання бюлетеня відповіли “Так, підтверджую” 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 відсотка. Позитивну відповідь дали виборці в усіх без винятку областях України.

У голосуванні по виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. громадян. За Л. Кравчука проголосували майже 62 відсотки громадян.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України величезною більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в Радянському Союзі. Через тиждень після українського референдуму відбулася зустріч керівників України, Білорусі та Росії у Біловезькій пущі. На ній було заявлено, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня була підписана угода про створення Співдружності незалежних держав (СНД).

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. У цих умовах М. Горбачову не залишилося нічого іншого, як оголосити про припинення ним виконання функцій президента СРСР.

Розпад Радянського Союзу, як і поразка прорадянських режимів у країнах Центрально-Східної Європи, були історично невідворотними явищами. Хоч ці події дещо розведені у часі, типологічно вони однорідні. Причина їх та сама: зникнення силового поля, яке тримало народи в чужих для них державах. Народи Центральної і Східної Європи, у тому числі російський, після невідворотного краху комунізму дістали можливість жити своїм життям.

Революції в країнах “соціалістичного табору” були цілком однакові за своєю суттю, хоч різні за формою — від “оксамитових” до кривавих. У республіках Радянського Союзу революційні події теж розгорталися по-різному.

Третя українська революція відбувалася мирним шляхом. Українці і росіяни, які становили переважаючу більшість у багатонаціональному українському суспільстві, висловлювалися на референдумі практично однаково — за незалежну Україну. Люди сподівалися, що найближче майбутнє принесе краще життя. Результати референдуму визначили наперед мирний розвиток подій у розбурханому суспільстві. Кожний громадянин республіки пересвідчився у тому, що незалежність є консолідованою волею переважної більшості співгромадян, а не результатом яких-небудь політичних комбінацій.

Результати голосування 1 грудня 1991 р. проявили характер Третьої української революції: вона була не тільки національною (що підкреслюють її захисники і противники), але й соціальною.

У революціях, які знищили Радянський Союз і країни “соціалістичного табору”, була одна спільна риса, що визначила наперед величезні труднощі наступного переходу від тоталітаризму до демократії, від командної до ринкової економіки. Створювати ринок, вчитися жити в умовах демократії доводилося, особливо в республіках СРСР, практично з нуля.

Відомі людству революції, за винятком російських 1905—1907 і 1917—1918 рр., розчищали дорогу прогресивним силам, уже народженим у суспільстві. Революції у випаленому тоталітаризмом соціальному середовищі посткомуністичних країн були лише обов’язковою умовою наступного розвитку, тільки поворотом з манівців на стовпову дорогу суспільного прогресу. Спочатку треба було знищити штучну виробничо-владну конструкцію, яка не дозволяла опанованим комунізмом країнам увійти у нову, постіндустріальну епоху. Лише потім ставало можливим зайнятися створенням демократичної держави, громадянського суспільства, соціально орієнтованої ринкової економіки. Ця особливість системної трансформації посткомуністичних країн визначалася самою природою комуністичної доктрини, яка поневолювала людину, одночасно запевняючи її, що вона вільна і щаслива.

Революційні події 1989—1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, властивих майже кожній іншій республіці Радянського Союзу. Однак процеси державотворення і входження у світовий ринок виявилися тяжчими, ніж у переважної більшості посткомуністичних країн. У наступних статтях ми спробуємо розібратися в причинах цього.

* У Верховній Раді України в січні 2001 р. було офіційно оголошено про створення міжфракційної групи “Зубр” — “За союз України, Білорусі і Росії”. Про це з парламентської трибуни повідомив представник фракції Компартії України П. Баулін. Див.: “Сьогодні” (Київ), 2001, 18 січ.

¹ “День” (Київ). — 1996. — 6 грудня.

² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 22.

³ Там же. — С. 20.

⁴ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 3—4.

⁵ Новітня історія України (1900—2000). — К., 2000. — С. 511.

⁶ “Хрещатик” (Київ). — 1998. — 7 серп.

⁷ Г а р а н ь О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993. — С. 114, 126.

⁸ Л и т в и н В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 223.

⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 579—581.

¹⁰ Г а р а н ь О. В. Назв. праця. — С. 184.

¹¹ Л и т в и н В. Назв. праця. — С. 223.

¹² Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета. — Донецк, 1992. — С. 9.

¹³ Л и т в и н В. М. Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). — К., 2000. — С. 106.

¹⁴ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 35.

(Далі буде)